

CEMİL KOÇAK
Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)
CİLT 1

Yurt Yayınları (1 baskı), Ankara, 1986

İletişim Yayınları 359 • Araştırma-İnceleme Dizisi 54

ISBN-13: 978-975-470-543-0 • ISBN-13: 978-975-470-531-7 (Tk. No.)

© 1996 İletişim Yayıncılık A. Ş. (1. Basım)

1-7. BASKI 1996-2015, İstanbul

8. BASKI 2018, İstanbul

KAPAK Ümit Kıvanç

UYGULAMA Suat Aysu

DÜZELTİ Cemil Koçak

BASKI Ayhan Matbaası • SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, 2622 Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit • SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Deve Kaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

CEMİL KOÇAK

Türkiye'de
Millî Şef
Dönemi
(1938-1945)

Dönemin iç ve dış politikası
üzerine bir araştırma

CİLT 1

CEMİL KOÇAK 1956'da İzmir'de doğdu. Orta öğrenimini İzmir'de tamamladıktan sonra 1978'de SBF Basın-Yayın Yüksek Okulu'ndan mezun oldu. SBF'de yüksek lisans ve doktora eğitimine devâm etti (1978-1980). Âfet İnan Tarih Araştırmaları Ödülü'nü kazanan (1990) *Türkiye'de Milli Şef Dönemi* (1938-1945) yazarın doktora tezidir (1985). Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi doktorasından sonra 1991 yılında Siyasal ve Sosyal Bilimler doçenti oldu. *Abdülhamid'in Mirası* (1990) ile Sedat Simavi Vakfı Sosyal Bilimler Ödülü'nü kazanan (1991) *Türk-Alman İlişkileri* (1923-1939) (1991) adlı araştırmaları yayımlandı. Makaleleri ve kitap tanıtım yazıları, başta *Tarih ve Toplum* ve *Toplumsal Tarih* olmak üzere, çeşitli dergilerde yayımlandı. Samet Ağaoglu'nun *Siyâsi Günlük; Demokrat Parti'nin Kuruluşu* adını taşıyan günlüğünü (1992) ve Haldun Derin'in *Çankaya Özel Kalem*ini Anımsarken (1933-1951) adlı anılarını (1995) yayına hazırladı. Sabancı Üniversitesi tarafından 1998 yılında yayımlanan Birinci Meclis adlı kitabın da editörlüğünü yaptı. 2003 yılında İletişim Yayınları tarafından *Umûmî Müfettişlikler* (1927-1952) adlı kitabı yayımlandı. *Belgelerle Heyeti Mahsusalar* kitabı da yine aynı yayınevinden 2005 yılında çıktı. Bunu *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası* kitabı (2006) izledi. *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir* (2009) ve *Tek Parti Döneminde Muhalif Sesler* (2011) başlıklı kitaplarında çeşitli yazılarını bir araya topladı. *Türkiye'de İki Partili Siyasî Sistemin Kuruluş Yılları: İkinci Parti* (cilt 1) adlı çalışması 2010'da, serinin ikinci cildi *İktidar ve Demokratlar* 2012'de, üçüncü cilt *Rejim Krizi* adıyla 2013'te, dördüncü cilt *Dönüşüm: Ordu, Din, Hukuk, Ekonomi ve Politika* adıyla 2015'te, beşinci cilt *Uzlaşma* adıyla 2016'da, altıncı cilt *CHP İktidarının Sonu* adıyla 2017'de yayımlandı. 1984-1999 yılları arasında TÜBİTAK'ta çalışan ve 2007'de profesör olan yazar, halen Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak, yakın dönem siyasî târihimizle ilgili araştırmalarını sürdürmektedir.

Çalışmalarım sırasında maddî ve mânevî hiçbir yardımını esirgemeyen hayattaki en yakın dostum BABAM Dr. SITKI KOÇAK'a en derin saygı ve sevgilerimle...

CEMİL KOÇAK

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	11
SUNUŞ.....	13
İKİNCİ BASIM İÇİN SUNUŞ.....	17
GİRİŞ.....	21

I. BÖLÜM

Atatürk döneminin son siyâsal gelişmeleri 23

1) ATATÜRK-İNÖNÜ İLİŞKİLERİ VE ÇATIŞMALARI.....	24
Hükûmete Dışarıdan Müdahalelerin Yarattığı Sorunlar	25
Dış Politika Sorunları	27
Devletçilik Sorunu	29
<i>Celâl Bayar'ın İktisat Vekâleti'ne Atanması</i>	35
2) ÇATIŞMADAN AYRILIĞA: İNÖNÜ'NÜN BAŞVEKİLLİKTE AYRILIŞI.....	47
3) CELÂL BAYAR HÜKÜMETİ	76
Bayar Hükûmeti'nin Kuruluşu.....	76
İktisâdî ve Siyâsî Alanda Yeni ve Önemli Atılımlar.....	86
Ekonomik Politika.....	87
<i>Denizbank Kânunu</i>	87
<i>Devletleştirmeler ve Dış Yardımlar</i>	93
Siyâsî Değişiklikler	93
<i>Siyâsî Müsteşarlıklar'ın Kaldırılması</i>	93

Önemli Siyâsî Atamalar	95
Celâl Bayar Hükûmeti Hakkında Kısa Bir Değerlendirme	96
4) 10 KASIM'A DOĞRU İKTİDAR MÜCÂDELESİ: SİYÂSAL GELİŞMELER, AYRILIKTAN SONRA ATATÜRK-İNÖNÜ İLİŞKİLERİ, ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI, SİYÂSÎ MENKÜB İNÖNÜ'NÜN MÜNZEVÎ HAYÂTI VE İNÖNÜ'YE KARŞI SİYÂSAL GİRİŞİMLER	97
II. BÖLÜM	
Geçiş dönemi: Celâl Bayar Hükûmeti.....	139
1) İSMET İNÖNÜ'NÜN CUMHURBAŞKANLIĞINA SEÇİLMESİ.....	139
2) CELÂL BAYAR HÜKÜMETİ	144
3) İNÖNÜ'NÜN İLK YURT GEZİSİ: KASTAMONU KONUŞMASI	152
4) CUMHURİYET HALK PARTİSİ ÜSNOMAL BÜYÜK KURULTAYI: DEĞİŞMEZ GENEL BAŞKAN VE MİLLÎ ŞEF İSMET İNÖNÜ	154
ARA EK I: 1936 Yılında CHP'ye Kayıtlı Üye Sayısı ve 1936 Yılında CHP Parti Örgütü Sayısı	159
CHP 1927 Senesinden Sonra Yapılan Kongreler	163
<i>Değişmez Genel Başkan ve Millî Şef İsmet İnönü.....</i>	164
5) İNÖNÜ'NÜN BARIŞ POLİTİKASI: MUHALEFET, YENİ DÖNEMLE BARIŞIYOR	173
6) İNÖNÜ'NÜN SİYÂSAL DÂVÂLARI: İNÖNÜ, GEÇMİŞ DÖNEMLE HESAPLAŞIYOR	182
İnönü'nün Siyâsal Dâvâları (I): İstanbul Vâlisi, CHP İstanbul İl Başkanı ve İstanbul Belediye Başkanı Muhiddin Üstündağ Dâvâsı	183
<i>Hükûmette Tedricî Değişimin Başlangıcı</i>	189
İnönü'nün Siyâsal Dâvâları (II): Ekrem Hamdi Bakan (König) Dâvâsı	192

Inönü'nün Siyâsal Dâvâları (III): Impeks, Satie ve Denizbank Dâvâları.....	210
---	-----

7) BAYAR HÜKÜMETİ'NİN İSTİFÂSI224

III. BÖLÜM

Savaşın başından Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırısına kadar olan dönemde Türk dış politikası (1939-1941)229

1) TÜRKİYE'NİN BATI İTTİFÂKI: ÜÇLÜ İTTİFAK ANTLAŞMASI ...238	
İtalya'nın Arnavutluk'u İşgâli.....	242
Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu	243
Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu.....	255
Türk-Sovyet Görüşmeleri	257
Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifak Antlaşması	270

**ARA EK II: Türkiye, İngiltere ve Fransa Arasında
19 Ekim 1939 Târihinde İmzâlanan
Üçlü İttifak Antlaşması.....271**

İngiltere ve Fransa İle İktisadî Görüşmeler ve Antlaşmalar	285
İngiltere ve Fransa İle Askerî Görüşmeler ve Antlaşmalar	289
<i>Bakû Plânı</i>	291

2) "GARİP SAVAŞ" DÖNEMİNDE VE SONRASINDA TÜRKİYE'NİN BALKAN POLİTİKASI294	
Türkiye ve Balkan Antantı.....	295
İtalya'nın Savaşa Girişi, İngiltere ve Fransa'ya Savaş İlanı, Fransa'nın Yenilgisi ve Etkileri	299
İtalya'nın Yunanistan'a Savaş İlanı ve Etkileri	312

**ARA EK III: İkinci Dünyâ Savaşı Yıllarında
Türk Ordusu'nun Durumu.....319**

<i>Sıkıyönetim İlânı</i>	341
3) TÜRK-ALMAN İLİŞKİLERİ	342
Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi ve Almanya	345
Türk-İngiliz Görüşmeleri ve Almanya (I)	355
Arnavutluk'un İşgâli ve Türk-Alman İlişkileri Üzerindeki Etkileri	360
Türk-İngiliz Görüşmeleri ve Almanya (II)	364
Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu ve Almanya	386
Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu, Hatay Sorunu ve Almanya	440
Türk-Sovyet Görüşmeleri ve Almanya	449
Üçlü İttifak Antlaşması ve Almanya	455
"Garip Savaş" Döneminde Türk-Alman İlişkileri	485
Fransa'nın Yenilgisi, Bakû Plânı'nın Açıklanması ve Etkileri	494
<i>Bakû Plânı'nın Açıklanması ve Etkileri</i>	502
Alman Ordusu'nun Balkanlar'a İnisi ve Sonuçları	513
Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması	547
ARA EK IV: Türkiye ve Almanya Arasında 18 Haziran 1941 Târihinde İmzâlanan Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması	587

IV. BÖLÜM

Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırısından müttefik zaferlerine kadar olan dönemde Türk dış politikası (1941-1943)

599

1) TÜRKİYE'DE ALMAN ETKİSİNİN ARTMASI	599
Almanya'nın Türkiye'yi Savaşa Sokma Çabaları	599
Almanya ve Tûrancı Akım (I)	660
2) TÜRKİYE'DE ALMAN ETKİSİNİN ARTMASINA KARŞI MÜTTEFİKLERİN ÇABA VE FAALİYETLERİ	695

ÖNSÖZ

Genç arkadaşım Cemil Koçak'ın, iki yıl önce doktora tezi olarak hazırladığı *Türkiye'de Millî Şef Dönemi, 1938-1945* başlıklı kitabına benim bir Sunuş yazmamı istemesinden kıvanç duyuyorum. Çünkü, oluşmasını yakından izlediğim bu yapıtın, eşine az rastlanır düzeyde, titiz bir çalışma sonucu olduğu kanısındayım.

Millî Şeflik dönemi, Türkiye Cumhuriyeti kadar, (doğumunun 100. yılı dolayısıyla, hakkında sözlü ve yazılı birçok yayınlar yapılan) İsmet İnönü'nün yaşamında da önemli bir kesittir. İnönü'nün Atatürk'le ilişkileri ve siyasal tutumunun onunla karşılaştırılması konusunda, birbirlerinden çok değişik görüşler var. Cumhuriyetin bu iki önderi arasındaki kişilik ve anlayış farklarının birçoklarıncı abartıldığı kanısında olduğum için, Dr. Koçak'ın serinkanlı yaklaşımını çok sağlıklı buluyorum.

Kuruluş dönemi üzerinde kendim de bir kitap yazdığım, tek-parti yönetiminin Millî Şeflikle geçen son evresi, bu deneyin bütününe ışık tutmaktadır ve onun tümünün doğru değerlendirilmesi bakımından, bu evrenin iyi bilinmesi gerekmektedir. Girmemiş olsak da, dünya savaşı koşullarında tek parti yaşamı, elbette özel bir durumdur. O nedenledir ki, elinizdeki kitabın yarısı dış politikaya ayrılmıştır.

Yazarın, çoktan yayımlanmış bulunan Alman dış politika belgelerinden geniş ölçüde yararlanması, çalışmanın değerine çok önemli bir katkı oluyor. Bizimse, İkinci Dünya Savaşı şöyle dursun, Birinci Dünya Savaşıyla ilgili arşiv belgelerimiz bile

araştırcılara henüz doğru dürüst açılmadığı için, bu tür bilimsel araştırmalar bir anlamda topal kalmakta; kendi hkmetimizin tutumu, ancak yabancı resmî kaynaklara yansıdağı bii- miyle öğrenilebilmektedir.

Atatürk döneminde geliştirilen uluslararası ilişkiler, savaş yıllarında tümüyle değiştirilmek zorunda kalınmıştı. Bu ere- ve değişikliğinin i politikaya yansması ve giderek, doğrudan doğruya onun niteliğini başka bir biçime dönüştürmesi, Dr. Koçak'ın çalışmasından pek güzel anlaşılıyor.

Aramızda dettir: Siyasal bilimde bir kitap övülürken, önemli bir *boşluğu doldurduğu* söylenir. Alanımız, tüy kabası, iyi düşünülmemiş, taklitçi, yzeyssel, korkak incelemelerle, - zmlemeye alıştukları olguları bile denetlemeden birbirlerinden aktardıkları için güvenilirlikten uzak araştırmalarla, ezbe- re bir kuramsal model ışığında üretilen kurgulamalarla *dolu* olduğu için, ciddi bir çalışmanın boşluk doldurması marifet sayılmamak gerekir. Dr. Koçak'ın kitabı ise, Millî Şef dönemi hakkında, bundan çok daha fazlasını başarmaktadır.

Emeklerinin ürününü candan kutluyor ve geçen araştırcılara da örnek olmasını diliyorum.

METE TUNÇAY

[Ankara/1985]

SUNUŞ

Bu kitap, Siyâsal Bilgiler Fakültesi'ne sunulmak üzere, Doç. Dr. Mete Tunçay'ın danışmanlığı altında, bir doktora tezi olarak hazırlandı.

Bir doktora tezi yazmak için pek çok neden bulunabilir. Benim nedenim, yalnızca târihsel bir merak ve bilimsel araştırma tutkusu olmaktan ileriye geçmez.

Doktora tezimin Türk siyâsal hayâtının belirli bir dönemini kapsayan târih çalışması olması konusunda hiç tereddüt etmedim. Târih çalışması, benim kişisel tercihlerime uygun düşüyordu. Ancak, bu belirli dönemin, niçin Millî Şef dönemi olduğunu herhâlde açıklamak gerekir.

Bu seçimin aslında iki nedeni var.

Öncelikle, yapacağım çalışmanın, Türk siyâsî târihinin üzerinde pek durulmamış bir bölümü üzerine olmasını daha bashedan istiyordum. Öte yandan, uzun zamandan beri, bu alanda yapılmış çalışmaların, her nedense, Atatürk'ün ölümünden çok-partili hayâta geçişe kadar olan dönem üzerinde hemen hiç durmadıklarının ya da pek az ve önemsiz oranda durduklarının farkına varmıştım. Oysa bu aralıkta, gözardı edilen önemli bir dönem vardı. Bu dönem, çok-partili hayâta giriş temel olmak bakımından da dikkate değerd. Yeni dönemin açıklamasını yapabilmek için, Millî Şef döneminin de yeterince üzerinde durulmuş ve incelenmiş olması gerekirdi. İşte, dönemin yeterince üzerinde durulmamış olması çalışmanın seçiminde önemli rol oynadı.

Diğer yandan, "İsmet Paşacı" bir evde yetişmem nedeni ile her zaman "İsmet Paşa"ya bir ilgi duyduğumu belirtmeliyim.

Belki biraz da bu nedenle İsmet İnönü'yü konu alan bir çalışmayı tercih ettim.

Bu iki nedenden hangisinin daha baskın geldiğini ben de bilmiyorum...

Çalışmanın başında, söz konusu dönemde Türkiye'nin yalnızca iç politika gelişmelerini araştırmak istiyordum.

Oysa, aradan kısa bir süre geçtikten sonra derhâl fark ettim ki, bu dönem, İkinci Dünya Savaşı gibi bir büyük olay gözardı edilerek incelenemez.

Bu nedenle, hiç aklımda yokken, dönemin dış politikasını da özenle açıklamaya çalıştım. Çünkü, dönem boyunca iç ve dış politika arasındaki yakın ilişkileri ve karşılıklı etkileri vurgulamanın başka bir yolu yoktu.

İç ve dış politika arasındaki yakın etkileşimi vurgulamak amacı ile, çalışmanın temel ayırım noktalarını saptadım.

Bu anlamda çalışma, dönemin iç ve dış politikasını kapsamak üzere genişlemiş oldu.

Çalışmanın belki de hayli uzun olmasının temel nedeni, işte bu nesnel gereklilikten kaynaklanıyor.

Diğer yandan, bu nedene, döneme ilişkin şimdiye dek ayrıntılı bir inceleme yapılmamış olması ve dolayısıyla çalışmada her konu ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmek istenmesi de eklenebilir.

Dış politika bölümlerinde geniş yer kaplayan, dönemin Türk-Alman ilişkilerine yönelik bilgi ve açıklamalar, birinci el kaynaklardan, ilk kez tamâmı kullanılarak, Alman Dışişleri Bakanlığı arşivlerinden [Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik 1918-1945 (ADAP)/Aus dem Archiv des Deutschen Auswaertigen Amtes/Bonn] elde edilmiştir.

Bu çalışmada kullanılan Alman Dışişleri Bakanlığı arşivleri, seçilerek basılmış olan belgeler olmakla birlikte, dönemin Türk-Alman ilişkileri hakkında genel ve doğru bir fikir vermektedir.

Türkiye'nin müttefiklerle olan ilişkileri ise, ikinci el kaynaklardan yararlanılarak derlenmiştir. Ancak söz konusu ikinci el kaynakların da, aslında arşiv çalışmasına dayanan değerli ve özgün araştırmalar olduğunu belirtmeliyim.

Araştırmayı kitap hâlinde yayınlarken içeriğini değiştirmedim. Fakat önemli ölçüde biçim değişikliği yaptım.

Bunun nedeni, akademik bir çalışmada yoğun ve ayrıntılı olarak bulunması gereken bütün târihsel olay ve olgularla, yalnızca târihsel bir merakla, dönem hakkında genel bir bilgi ve fikir edinmek isteyebilecek okuyucuları yormamak endişesi olmuştur.

Bu düşünce ile, geniş ve ayrıntılı bilgi almak isteyen okuyuculara ve bu alanda daha sonra yeni araştırmalar yapmak isteyebilecek araştırmacılara, yeri geldikçe, ayrıntılı ve geniş bilgi alabilecekleri, EK bölümler hazırladım.

Dönem hakkında genel bir bilgi edinmek isteyen okuyucular esas metin ile yetinebilirler. İlgilerini çeken herhangi bir konuda da konu ile ilgili EK'e başvurabilirler.

Dönem hakkında daha ayrıntılı bilgi almak isteyen okuyucuların ve araştırmacıların ise, EK bölümlerden yararlanmaları mümkündür.

EK'lerde yer alan bilgi ve açıklamaların önemsiz ayrıntılar sayılmaması gerektiğini burada vurgulamak isterim.

Aksine, târih çalışmalarında ayrıntıların önemi inkâr edilemeyeceği gibi, ayrıntıların çok önemli öğeler olduklarını da düşünüyorum. Bu ilginç ayrıntılar olmaksızın herhangi bir konuda yorum ve saptama yapma olanağı yoktur.

Esas metinde yer alan hemen hemen bütün genel yorum ve saptamalar, her zaman, mümkün olduğunca, târihsel olay ve olgularla desteklenmeye çalışılmıştır.

Burada çalışmanın başından sonuna dek yakın ilgisini esirgemeyen Doç. Dr. Mete Tunçay'a sözcüklerle ifade edemeyeceğim teşekkürlerimi açıklamak istiyorum. Zor ve sıkıntılı zamanlarında beni bir an olsun yalnız bırakmadan, bir "doktora babası"nın ne demek olduğunu en iyi örneğini vererek, çalışmam ile yakından ilgilendi, yol gösterdi ve yüzlerce sayfa el yazmasını hiç itiraz etmeden ve en kısa zamanda okuyarak değerlendirmesini yaptı. Onun çok değerli zamanını boş yere harcamamış olmayı diliyorum.

Doktora tezimin kabulü aşamasında, bir hayli uzun süren akademik süreç sırasında, gösterdiği yakınlığı ve ağabeyliği

hiçbir zaman unutamayacağım hocam Prof. Dr. Ahmet Mumcu'ya teşekkür etmek, benim için yerine getirilmesi zevkli bir görevdir.

Ve nihâyet son olarak (ama önem bakımından aslâ sonuncu değil!) eşim Gülayşe'ye sevgi ile teşekkür etmek istiyorum. Yaptığım işe değer ve anlam verdi. Coşkumu ve sıkıntımı paylaştı. Tüm yazdıklarımı (tüm ev işleri ve çocuk bakımının yanında) satır sektirmeden okudu ve düzeltti. Öneriler getirdi. Ona duygusal olarak pek çok şey borçluyum.

Pek az doktora tezi benim içinde bulunduğum olumlu ve rahat koşullar altında yazılabildiği. Ben bu olağanüstü imkândan ne ölçüde yararlanabildiğime dâir bir karâra hâlâ varabilmiş değilim. Çok değer verdiğim kişilerin zamanlarını ve ilgilerini boşa harcamamış olmayı diliyorum. Çalışmamı destekleyenleri mahçup etmemiş olmayı umuyorum. Bana gösterilen yakın ilgiye, dostluğa ve harcanan zamâna karşılık, hatâların ve yanlışların yanında, daha iyi bir çalışma yapamamış olmanın bütûn sorumluluğu bana âiddir.

CEMİL KOÇAK
Ankara/Aralık 1985

İKİNCİ BASIM İÇİN SUNUŞ

Türkiye’de Millî Şef Dönemi (1938-1945), 1986 yılının Şubat ayında yayınlandığından bu yana on yılı aşkın bir süre geçti.*

Metni, ilk kez, 1982-1983 yıllarında, doktora tezi olarak yazmıştım. İlk aşamada red edilince, dörtte üç oranında bir

* İzleyebildiğim kadarı ile kitabım hakkında yayınlanan tanıtma/eleştiri yazıları şunlardı: **Cumhuriyet**, (20 Şubat 1986); Selim Deringil, “Bir ‘Alternatif Tarih’e Doğru”, **Cumhuriyet**, (3 Nisan 1986); “Yakın Tarihimiz İle İlgili İki Eser”, **Tercüman**, (16 Mayıs 1986); Hikmet Özdemir, “Türk Tek-Parti Yönetimi Üstüne Bir Tarih Çalışması: ‘Türkiye’de Millî Şef Dönemi (1938-1945)”, **Tarih ve Toplum**, Sayı: 41, (Mayıs 1987); Walter F. Weiker, “Türkiye’de Millî Şef Dönemi (1938-1945)”, **Journal of Economics and Administrative Studies/ Ekonomi ve İdari Bilimler Dergisi**, Volume/Cilt: 1, Number/Sayı: 1, (Winter/Kış 1987) ve Ayşe Güneş-Ayata, “Türkiye’de Millî Şef Dönemi (1938-1945)”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Cilt: 15, Sayı: 1-2, (1988).

Araştırmamda yer alan olgusal düzeydeki hatâları, gözüme çarptığı oranda, yeni baskıda düzeltmeye çalıştım. Umarım, okuyucular ve araştırmacılar, yeni baskıda da yer alması kaçınılmaz olan, dizgi hatâlarının dışında, olgusal düzeydeki yanlışlarımı da bulup çıkarırlar. Tıpkı, Başar Başarı’nın, **Toplumsal Tarih** dergisinde (Sayı: 21, Eylül 1995) yayınlanan “Urfa’da Cumhuriyet Halk Fırkası” adlı makâlesinde, bunun güzel bir örneğini bize gösterdiği gibi...

Tâbîî yorumlarımı da tartışmaya hazırım. Ama, öncelikle belirtmem gerekir ki, bu metinde ortaya çıkan bütün yorumlar ve sonuçlar, esas itibârî ile, araştırmamda belirginlik kazanan olgusal malzeme ile temellendirilmiştir. Bunun için de, sonuçlarımı ve yorumlarımı tartışmaya hazırlananların, öncelikle, ya bu çalışmamda ortaya koyduğum olguların yanlışlığını, ya bu tür olguların benim yorumlarımı haklı çıkaramayacağını, ya da bütün bu olguların yanında, benim yorumlarımın yanlış olabileceğini göstermek üzere, benim gösterdiğim olgusal malzemenin dışında, ama en az benim gösterdiklerimin ölçüsünde ve sayısında, yeni olgular göstermeleri gerekir. Aksi hâlde, teorik düzeyde kalarak, ideolojik/siyâsî sonuçlara varabilmek gayreti içinde, ikinci el araştırmaları referans göstererek, benim bu metinde ulaştığım sonuçların ve yorumların aksini gösterir sonuç ya da yorumlara ulaşmak gayretini, pek nâfile bulduğumu ve bulaçajımı belirtmek isterim.

Dikkati çekmek istediğim nokta, geçmişimize ve günümüze ilişkin siyâsî târih/siyâset tartışmalarında, soğukkanlılığımızı koruma gereğidir. Aksi hâlde, ne dünümüzü, ne de bugünümüzü anlamamız mümkün... Bu da, “körebe” olmaktr ki, sanırım, ne çocukluğumuzda “körebe” olmak isterdik, ne de şimdi...

kısaltmaya giderek, yeniden yazmak zorunda kaldım. Yayınlanma safhasında ise, metnin uzunluğu dolayısıyla, kısaltmaya da gönlüm elvermediğinden, bir kez daha düzenlemeye gitmeye ve metnin içinden seçilmiş bâzı bölümleri ek hâline getirmeye karar vermiştim. Kitabın ilk baskısı bu şekilde ortaya çıktı.

Yeni baskı için ise, herşeye yeniden başlamak gerekti.

Kitabı dördüncü kez kaleme alırken, amacım, metne sâdece birikmiş yeni bilgi ve belgeler eklemek değildi. Tabîi bunu da yaptım. Yeni kaynaklar kullandım. Metni, bilgi ve belge yönünden, biraz daha zenginleştirdim. Dahası, yorumlarımı, daha açık, net ve kesin ifâdeler ile, mümkün olduğunca, keskinleştirmeye çalıştım.

Ancak bunlar da, temelde, biçimsel değişikliklerdi. Tıpkı, ilk baskıda yer alan ekleri, bu kez, yeniden metin içine almam, dipnotlarda kullandığım bilgileri de yeniden metne aktarmam ve dipnotlarda birikmiş ağırlığı ortadan kaldırmaya çalışmam gibi...

Ama, esas amacım, daha değişik ve daha kapsamlıydı.

Hedefim, bu türden uzun, kapsamlı, ayrıntılı ve yer yer teknik bir araştırma metnini, daha rahat okunabilir bir kitaba dönüştürmektir. Yâni, kapsamlı bir araştırmanın da okuyucuyu yormayan bir kitap hâline dönüştürülebileceği kanısına varmıştım ve bu baskıda, bunu gerçekleştirmeye çalıştım. Önce, bugün baktığımda, ilk baskıda kullandığım ve artık bana akıcılıktan uzak ve soğuk gibi görünen üslûbu düzeltmek istedim. Mümkün olduğunca ve elimden geldiğince, bu türden çalışmalarda görülen soğukluğu ve iticiliği önlemeye gayret ettim.

Burada, bâzı teknik sorunlara da değinmek isterim.

Dış politikada, Almanya ile ilişkilerde yer alan ve 1939 yılı öncesine âid bâzı bilgileri, daha önce, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)** (Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991) kitabımda kullanmıştım. Burada da kullanmak zorunda kalınca, az da olsa, bir çakışma söz konusu oldu.

Kaynakçamda yer alan bâzı metinleri şu ânâ kadar ben de göremedim. Ama bir gün onları da inceleyebileceğimi ümit

ediyorum. Göremediğim metinleri, yanına (*) işareti koyarak, belli ettim.

Nerede ise onbeş yıl önce, bu araştırmayı yapar ve metni kaleme alırken, metinde sözü edilen bâzı ülkeler artık haritada görünmüyordular. Yâni, târih olmuşlardı. Estonya, Litvanya ve Letonya... Bugün ise, durum yine farklı değil... Metinde sözü edilen bâzı ülkeler, artık atlaslarda yer almıyorlar. Sovyetler Birliği ve Yugoslavya... Yukarıda sözünü ettiğim üç ülke ise, yeniden doğdular.

Ülkemizde dış politika tartışmaları yeni yeni başlıyor. İzlenen dış politikaların alternatifleri olduğu/olabileceği ortaya konuluyor. Bugün bu tartışmaların ışığında, ülkemizin İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında izlediği dış politikayı irdelemenin bir anlamı olabilir mi?

Bu soruyu yanıtlamak güç olmakla birlikte, en azından şunu belirtmek gerekir: Bugün dış politikada pek sık gündeme gelen, 12 Ada, Kuzey Irak/Musul, Batı Trakya gibi konuların, elli yıl önce de hangi koşullarda ve nasıl gündeme geldiğini bilmek, bize, dış politikada bâzı konuların, konjonktüre bağlı olarak, zaman zaman yeniden gündemin ilk sıralarını işgal edebileceğini gösteriyor. Ama daha da önemlisi, bu tür konuların târihsel arka plânlarını soğukkanlı bir şekilde gözler önüne sermek, temelsiz suçlamaların ve demagojik yaklaşımların önlenmesi için, sanırım, bilimsel bir alan yaratabilir. Okuyucu, bu metinde, söz konusu tartışmaların geçmişini öğrenecek ve hâlen süren ve günlük basında sık sık rast geldiği görüşlerin doğruluk payını test etme imkânına sâhip olabilecektir. Sanırım, sâdece bu temel bile, dış politika târihimizin dışında, günlük dış politika tartışmalarına doğrudan bir katkı sağlayabilir.

Eğer merâk eden varsa, bundan sonra, öykünün devâmını, yâni, 1945-1950 döneminin mâcerâsını, aynı çerçevede, yazmak niyetindeyim.

Bu yıl, muhtemelen, “Türkiye’de Demokrasinin 50. Yılı” olarak değerlendirilecek... Bununla birlikte, demokratikleş(e)meme tartışmalarının daha uzun yıllar süreceğini tahmin etmek için de, kâhin olmaya gerek yok... Metnin iç poli-

tika ile ilgili kısımları, ÷lkemizin demokrasi mâcerâsının hemen öncesindeki, ekonomik, sosyal, kültürel ve siyâsal atmosferi hissetmemizi sağlıyor. Bu büyük kasırğa/alabora öncesinde, toplumun nerede bulunduğunu yakından görmek, kanımca, bu türden tartışmalara yine doğrudan bir katkı niteliğindedir.

CEMİL KOÇAK

Ankara/23 Mart 1996

GİRİŞ

Türkiye’de Millî Şef dönemi (1938-1945), İsmet İnönü’nün Cumhurbaşkanlığının ilk ve Türkiye Cumhuriyeti’nde tek-parti yönetiminin son yıllarını içerir.

Bu araştırmada Millî Şef döneminin iç ve dış politikasını birlikte incelemeye çalıştım.

Dış politikanın iç politika üzerindeki etkisini ve bu etkinin derecesini, araştırmada tek tek somut olaylarla ortaya koymaya ve böylece iç ve dış politikanın karşılıklı etkileşimine ilişkin genel nitelikte bir kuramsal önermenin doğruluk payını, târihsel olguları temel alarak, araştırmaya gayret ettim.

Dış politikanın iç politika üzerindeki etkileri abartılmamalıdır. Bununla birlikte, tek-parti dönemi boyunca, dış politika gelişmelerinin iç politika üzerinde (belki de) en çok etkili olduğu dönem, İkinci Dünyâ Savaşı yılları olmuştur.

Araştırma, Atatürk döneminin son siyâsal gelişmeleri ile başlıyor. Bu gelişmeleri, kronolojik olarak savaştan önce ve dış politikadan tamâmen bağımsız oldukları için, incelemenin yanında ve dış politika gelişmelerinden ayrı olarak ele aldım.

Savaşla birlikte dış politikanın önemi artacak ve iç politikanın anlaşılabilmesi açısından da ele alınması gerekli olacaktır. Bu nedenle, iç politika bölümlerinden önce dış politika bölümlerine yer verdim.

Araştırmanın dış politika ile ilgili bölümlerinde, Türkiye’nin savaşa katılmamayı nasıl başarabildiği sorusuna yanıt vermeye çalıştım.

Bunu yaparken dönemin Türk dış politikasını ayrıntılı biçimde tasvir ettim.

Diğer yandan, İkinci Dünya Savaşı yıllarında izlenen Türk dış politikasının sonuçlarını da yeri geldikçe irdeledim.

İç siyâsal gelişmeler konusunda ise, birkaç temel soruyu yanıtlamak istedim.

İsmet İnönü'nün Atatürk ile çatışmasına ve sonunda Atatürk-İnönü ayrılığına ne gibi sorunların yol açtığı ele aldığım ilk sorudur.

İnönü'nün, Atatürk'ün ölümünden yaklaşık bir yıl önce, Başvekillikten ayrıldığı hâlde, nasıl olup da, Atatürk'ün ölümünden hemen sonra, Cumhurbaşkanı seçilebilmiş olduğu, yanıtlamaya çalıştığım ikinci sorudur.

Millî Şef dönemi ile Atatürk dönemi arasında yönetim açısından temel bir fark olup olmadığı ise, incelenen diğer bir konudur.

Bir başka soru, Cumhuriyet Halk Partisi'nin târihi ile ilgilidir. Atatürk ve İnönü dönemleri karşılaştırıldığında, partinin yapısında bir değişiklik olup olmadığına ilişkindir.

İnönü dönemindeki yeni girişimlerin nedenleri ve etkileri ile tüm siyâsal sistem içinde bir liberalleşmeye gidilip gidilmediğini ya da bu yönde bir amaç taşınıp taşınmadığını, bir başka soru grubu olarak ele aldım.

Savaş yıllarında izlenen iktisâdî politikaları, etkilerini ve siyâsal sonuçlarını da göz önüne alarak, bir başka konu olarak inceledim.

Millî Şef dönemi, 1945 yılı başlarında sona ermeye başlayacak ve ülke, bu târihten sonra, yeniden bir "geçiş dönemi"ne girecektir.

Araştırmanın sonunda, 1945 yılındaki siyâsal gelişmelere kısaca ve genel olarak değinerek, özellikle siyâsal ortamın, üslûbun ve havanın nasıl değiştiğine, değişmekte olduğuna dikkat çekmeye çalıştım. Vurgulanan değişim, dönemin sonuna işâret etmek bakımından önemlidir.

Millî Şef döneminin iç ve dış politika açısından geniş ve ayrıntılı olarak incelenmesi, târihsel bir merak olmanın ötesinde bir anlama sâhiptir. Savaş sonunda başlayan yeni dönemin, yeni siyâsal sistemin ve siyâsal mücâdelelerin anlamını kavramak, Millî Şef döneminin yakından bilinmesini gerektirir.

Atatürk döneminin son siyâsal gelişmeleri

Mustafa Kemâl Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de ölümü üzerine Cumhurbaşkanlığına İsmet İnönü'nün seçilmiş olması, ilk bakışta olağan ve doğal bir gelişme olarak yorumlanabilir. Nitekim yakın dönem siyâsî târihimiz ile ilgili incelemelerde bu konu nedense hiç sorgulanmaz.

Oysa Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü, Atatürk'ün ölümünden yaklaşık bir yıl önce Başvekillik görevinden uzaklaştırılmış (Eylül 1937), bu târihten Atatürk'ün ölümüne dek geçen sürede, beşinci dönem TBMM'de yalnızca Malatya mebusu olarak görev yapmış ve aktif siyâsal hayat-tan tamâmen çekilmişti.

Atatürk'ün ölümünden bir süre önce Atatürk ile çatıştığı ve bu nedenle de görevinden ayrıldığı bilinen İnönü'nün, Atatürk'ün ölümünün ertesini günü, karşısında hiçbir aday olmaksızın, nasıl ve hangi ortamda Cumhurbaşkanı seçilmiş olduğunu açıklayabilmek için, önce Türk siyâsal târihinin 1930'lu yıllara rastlayan dönemini ve bu dönemdeki Atatürk-İnönü ilişkilerini daha yakından incelemek gerekir.

Bu bölümde, Atatürk-İnönü ilişkilerini ve çatışmalarını göz önünde bulundurarak, İnönü'nün Başvekillikten ayrılışı, Başvekilliğe Celâl Bayar'ın getirilişi ve Bayar'ın Başvekillik dönemi üzerinde durarak, iktidardan uzaklaştırılmış İnönü'nün nasıl yeniden iktidâra gelebildiğine açıklık kazandırmaya çalışacağım.

1) ATATÜRK-İNÖNÜ İLİŞKİLERİ VE ÇATIŞMALARI

Atatürk-İnönü ilişkilerinin başlangıcı Harb Akademisi yıllarına rastlar. Bu yıllarda ilişkinin bir tanışıklıktan öteye geçmediği anlaşılıyor. Ancak Akademi yıllarından sonra, Ordu yaşamının değişik dönemlerinde bâzı görevlerde birlikte oldukları ve ilişkilerinin sürdüğü biliniyor.¹

Tanişıklığın yakın çalışma arkadaşlığına dönüşmesi Kurtuluş Savaşı yıllarına denk düşer. Bu dönemde Mustafa Kemâl Atatürk BMM Başkanı iken, İsmet İnönü de önce Meclis üyeliği, Batı Cephesi Komutanlığı ve Hâriciye Vekilliği görevlerinde bulunur.

Cumhuriyetin ilânında Atatürk Cumhurbaşkanı seçildiğinde, İnönü de Başvekâlete getirilir ve böylece uzun yıllar sürecek bir siyâsal işbirliğinin temelleri atılır.

Atatürk ile İnönü arasında süregelen uzun ve yakın siyâsal işbirliği kendini hemen belli etmektedir: İsmet İnönü, Cumhuriyetin ilânından itibaren, 21 Kasım 1924-2 Mart 1925 târihleri arasında

1 İnönü, bu dönemde Atatürk ile ilişkilerini şöyle anlatıyor:

“Atatürk ile bizim Erkânı Harb sınıflarında sınıflarımız birbirine yakındı. Atatürk, benden iki sene ileride idi. (...)

Atatürk ile mektepte fazla bir münâsebetimiz olmamıştır. (...)

Mektepten çıktuktan sonra Orduda birbirimizin hayâtını daha yakından iştir, tanır, ilgilendir olduk. (...)

Atatürk ile yakın iş münâsebetleri Birinci Cihan Harbi ile başlar.

Birinci Harbin çıkması ile her birimiz bir cephede vazife almıştık. Meselâ, rahmetli Atatürk, Çanakkale’de en büyük ve tehlikeli muharebelerini yaparken, ben Genelkurmay’da, yâni Başkumandanlık Karargâh’ında Harekât Şûbesi Müdürü olarak hâdiseleri yakından tâkip eder, vazife temasları yapardım. (...) Atatürk ile de bu şekilde temaslarım olmuştur.

Atatürk, Birinci Cihan Harbi’nin ilk devrinde, kısa zamanda büyük kumandan olarak çıktı. Bu arada benim de Genelkurmay’da vazifem bitti. İlk kumandanlıklarım Kafkas Cephesi’nde oldu. Atatürk ile orada buluştuk. Ben cephe Erkânı Harb Reisi idim. Atatürk, Kolordu Kumandanı idi. Henüz General olmamıştı. Olmak üzere idi. Muharebe esnâsında ben Kolordu Kumandanı oldum. O da Ordu Kumandanı oldu. Böylece münâsebetlerimiz daha yakın bir hâle geldi.

Gerek Ordunun, gerekse memleketin âtisi için en yakın münâsebetlerimiz, o zaman orada olmuştur. Atatürk ile aramızda siyâsî ve içtimâî bakımdan yakın bir anlaşma, görüşlerimiz arasında uygunluk ve ilerisi için düşüncelerde açıklık, Kafkas Cephesi’nde berâber bulunduğumuz o sırada teessüs etmiştir.

Sonra ayrıldık oradan... Ben Filistin Cephesi’nde iken, Atatürk oraya, benim bulunduğum Orduya, Ordu Kumandanlığı’na geldi. Böylece tekrar buluştuk ve muharebe sonuna kadar da berâber kaldık.” İnönü Atatürk’ü Anlatıyor, s. 9-11.

da görev yapan Fethi Okyar Hükümeti dışarıda tutulacak olursa, 1937 yılının Eylül ayına dek kesintisiz biçimde Başvekillik yapmıştır.

İnönü, Atatürk döneminin değişmez Başvekili; tek-parti iktidarının “İkinci Adamı”dır.

Bu yakın çalışma arkadaşlığı sırasında, gerek uzun dönemli düzeltim programları, gerek günlük siyâsal olaylar, gerek dış politika konuları ve gerekse parti ve hükümet sorunlarında; kısaca, yeni bir devletin kurulma sürecinde ve günlük yönetim alanında karşılaşılan sorunlar hakkında her zaman aynı fikir, görüş ya da uygulama yanlısı olmamaları ve bu nedenle de aralarında belirli bâzı konularda anlaşmazlıklar ve tartışmalar olması doğal görülmelidir.

Türkiye’de tek-parti yönetiminin tamâmen yerleştiği ve yönetim sorunlarının ağır bastığı 1930’lu yıllarda, bu tür anlaşmazlıkların değişik örneklerini bulmak mümkündür:

Hükûmete Dışarıdan Müdahalelerin Yarattığı Sorunlar

1932 yılının Ağustos ayında bir gece, “Atatürk’ün Sofrası”nda, dönemin Maarif Vekili Esat (Sagay) Bey, Doktor Reşit Gâlip tarafından çok sert bir biçimde eleştirilir. Genç ve atılcı bir kişi olan Doktor Reşit Gâlip, o târihte Cumhuriyet Halk Fırkası Umûmî İdâre Heyeti üyesi olarak, Halkevleri’nin yönetimi ve denetimi ile ilgileniyordu. Gâlip’in iddiasına göre, Maarif Vekili, çalışmaları sırasında, yeniliklere destek olacak yerde güçlük çıkarmaktaydı. Gâlip’in sert eleştiri ve şikâyetleri Atatürk’ü fazlasıyla rahatsız eder. Çünkü Esat Bey, nihâyet Atatürk’ün eski hocasıdır. Sonunda tartışma, Atatürk’ün sofrayı terk etmesi ile sonuçlanır. Fakat konu kapanmaz.²

Olaydan kısa bir süre sonra, 18 Eylül’de, Atatürk Esat Bey ile konuyu yeniden görüşür ve 19 Eylül’de, yine bir sofrâ dâvetinde, diplomatça bir üslûpla, eski hocasına sağlık nedenleriyle dinlenmesini tavsiye ederek, muhtemelen daha önce aralarında kararlaştır-

2 İsmet Bozdağ, **Atatürk’ün Sofrası**, s. 77-87; Hasan Cemil Çambel, **Makâleler-Hâtralar**, s. 79-82; Yâkup Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, s. 132-134.

turdıkları biçimiyle, Esat Bey'in kendi yerine Doktor Reşit Gâlip'i önermesini sağlar. Hemen aynı gece, Atatürk, Cumhurbaşkanlığı Umûmî Kâtibi Hasan Rızâ (Soyak)'ı çağırır ve İnönü'ye Vekil değişikliği isteğini, daha doğrusu kararını telgrafla bildirir.

Unutulmamalıdır ki, olay, İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda geçmekte ve Ankara'da bulunan Başvekil İnönü'nün bilgisi dışında olmaktadır.

Geceyarısı İnönü'den umulmadık ve beklenmedik biçimde sert bir yanıt telgrafi gelir:

"Geceyarısı gaflet uykusundan uyandırılarak, kabinesinde değişiklik yapılmak istendiği haberini alan bir Başvekilin, bu hususta ileri süreceği mütâlâadan nasıl bir fikir selâmeti beklenebilir?"³

İnönü, hiç kuşkusuz, hükûmet çalışmalarının kendi dışında, hele parti ve Meclis dışında konuşulup tartışma konusu yapılmasına, Vekillerin resmî mekanizmalar dışında, konuyla ilgisi olmayan kişiler önünde ve hattâ onlar tarafından değiştirilmesine tepki duuyordu.

Ayrıca, bu tür örneklerin istisnâ oluşturmadığını da vurgulamak gerekir. Örneğin, Ahmet Hamdi Başar, 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapanmasından sonra, Atatürk'ün çıktığı yurt gezisinde, Kayseri'de karşılaşılan sorunlar üzerine Ankara'ya çekilen bir telgrafın öyküsünü anlatıyor:

"Gâzi bu işe kendisi el koydu. Gece sofrası başında Ankara'dan gelecek telgrafi bekliyoruz. Bizzat Gâzi imzâsı ile bir telgraf çekilerek, Başvekil İsmet Paşa'dan hâdisenin sebebi sorulmuştu. Geceyarısı Ankara'da Başvekil ve alâkalı Vekiller ve memurlar faaliyette... (...)

Çekilen telgrafa cevap geliyor. Hayır, bu telgraf asıl mühim noktayı örtbas etmektedir. [Vakit] geceyarısını geçmiş... Sofrada Gâzi, Recep [Peker] Bey'e içinde ağırca kelimeler bulunan bir telgraf dikte ettiriyor."⁴

İnönü, hiç kuşkusuz, arada sırada hükûmetinin bu şekilde soruya çekilmesine ve kınanmasına karşı da duyarlı davranıyor ve bu tür davranışlara karşı sert tepki gösteriyordu.

3 Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, s. 132; Bozdağ, **Atatürk'ün Sofrası**, s. 85-86.

4 Ahmet Hamdi Başar, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, s. 37.

Reşit Gâlip'in Maarif Vekilliği'ne getirilmesine benzer bâzı olayların daha önce de yaşanmış olması, İnönü tarafından her zaman hükümet işlerine dışarıdan müdahale olarak değerlendirilmiştir.

İnönü, anılarında, bu konuda şunları yazıyor:

“Evvelce de Atatürk ile hükümet başkanı olarak beni müteessir eden bir olay cereyan etmişti. Atatürk, Vekillere sert muamele yapacak... Atatürk'ten bilhassa ricâ ettiğim, Vekillerden hangisini istemiyorsa, itimâdı yoksa söylesin... Vekile söyleriz. Hiç kimse kendi itimâdına mazhar olmadığı hâlde Vekâlet'te kalmak arzusunda değildir. Emin olsun bundan... Bunu değiştirmek mümkündür. Yapmasın bunu... Bunu ricâ ettim kendisinden... Bu nokta üzerinde son derece kırılıyorum.

Toplanıyoruz... Herhangi bir Vekili istifâya mecbur etmek için, sert muamele yapmak, onun için çok ağır bir muamele oluyor. Hükümet olarak, Başvekil olarak, benim için de çok üzüntü verici bir hâdise oluyor.”⁵

Ayrıca, unutulmasın ki, 1932 yılının Eylül ayında, yâni bu olaydan hemen önce, İktisat Vekili de aynı şekilde değiştirilmişti. Bu konuyu ileride daha ayrıntılı olarak ele alacağız.

Dış Politika Sorunları

Atatürk'ü yaşamının son yıllarında bir dış politika sorunu olarak yakından ilgilendiren Hatay konusu, Atatürk-İnönü ilişkilerinde gerginlik yaratan bir başka önemli noktaydı.

Atatürk, kendine özgü sezgi gücü ile uluslararası ilişkiler ve politikayı değerlendirdiğinde, Türkiye'nin Hatay'ı topraklarına katabileceğine inanıyordu. Fransa, gerek kendi iç politika sorunları ve gerekse 1930'lu yılların ikinci yarısında Avrupa'da Almanya'nın meydana getirdiği dış politika sorunları nedeniyle Hatay'a gereken ilgiyi gösteremedi.

Oysa bu konuda Atatürk'e göre daha ılımlı bir politika izlemekten yana olan İnönü, herhangi bir ileri adım atmaksızın, sorunun görüşmeler yoluyla ve gerekirse daha uzun bir sürede çözülmesinden yanaydı.

Sorunun gündemde birinci sırayı almasına karşın sürüncemede

5 İsmet İnönü, **Hâtıralar**, (2. Kitap), s. 289.

kalması, Atatürk'ün açıkça hükûmeti eleştirmesine neden olur.⁶

İnönü, anılarında, Hatay konusunda Atatürk ile olan görüş ayrılığını şöyle açıklıyor:

"[19]36 senesi ve [19]37 [yılı] başı, olayların gittikçe birikerek, yorgunluk ve gerginliğin artmış olması devridir. Türlü meselelerden Atatürk ile aramızda münâkaşa çıkmıştır. Bunların büyüğü Hatay meselesinde oldu. (...)

Fransızların (...) Hatay meselesinde gösterdikleri olumsuz siyâset, Atatürk'ü dâimâ meşgul ediyordu. Muhitinde, yakınlarında, hattâ hemşiresinde bile örneğini gösteren büyük bir hassâsiyet başlamıştı.

Hatay'da vaziyetin devâmı[nın] artık mümkün olamayacağı kanaati yayılıyordu ve akşama, sabaha bir büyük hareket olacakmış gibi bir hava yayılmıştı. Hatay meselesindeki bu her an patlama havası ve her an büyük bir hareketin başlayacağı intıbaı Atatürk'ten geliyordu. (...)

Atatürk, bütün bu hâdiseler bir araya gelince, Hatay meselesini artık hâlletmek zamânı geldiğine hükmediyor ve birdenbire büyük tezâhürat şeklinde bu mesele ortaya atılıyor.

Dışışleri, gece gündüz Hatay meselesi ile meşgul oluyor ve nihâyet Fransa Hükûmeti nezdinde teşebbüse geçerek, bu meselenin bir an evel hâlledilmesinin iki memleket, iki halk arasında huzûrun tesisi için acele bir mâhiyet taşıdığı bildiriliyor.

Bu şartlar altında Hatay meselesinden Fransızlarla aramız açıldı. Tabiatıyla açıldığından itibâren uzun bir müzâkere devri başladı. Hatay'da bir neticeye varmak ve uzun müzâkere devrini kısaltmak için, Atatürk, hergün sabırsızlanıyor, hâdiseyi yakından tâkip ediyordu. (...)

Bir aralık Atatürk'ün hâlinden bir askerî müdahale ile emrivâki yapmak fikri geçtiğini fark ettim.

Kendisi ile bu meseleyi görüştüğüm gibi, Erkânı Harbiye Umûmiye Reisi Fevzi [Çakmak] Paşa ile de görüştüm.

Hatay'daki meselede haklarımızı tatbik sahasına koymak için bir netice alabilirdik, almak için çalışabilirdik. Fakat her siyâsî teşebbüsü bir tarafa bırakarak, bir askerî hareketle emrivâki yapmak şeklini mahzurlu buluyordum. Kesin olarak vaziyet aldım. Ne yapabilir Fransızlar? 'Hiçbir şey yapacak hâlde değiller' fikri ileri sürülüyordu. Evet, Fransızlar Suriye'deki mevcutları itibâriyle hiçbir şey yapacak hâlde değiller.

Fakat sâdece harb ilân edilmesi bile, bizim memleketimizi büsbütün yeni bir siyâsî ortam içine atardı. Avrupa'da gelişmekte olan büyük siyâ-

6 Hasan Rızâ Soyak, **Atatürk'ten Hâtıralar**, (Cilt: 2), s. 546-654; Mete Tunçay, "Hatay Sorunu ve TBMM", **Türk Parlametoculuğunun İlk Yüzyılı (1876-1976), (Kânunu Esâsî'nin 100. Yılı Sempozyumu)**, s. 251-260.

sî olaylar sebebiyle, kendi imkânlarımızı, durumumuzu birdenbire muayyen bir meseleye bağlamış oluruz ihtimâlini, ciddî bir sakınca olarak görüyordum.

Fevzi [Çakmak] Paşa'dan ricâ ettim. Bana yardım etmesini söyledim.

Nihâyet Atatürk, İstanbul'da son gösterişli hareketleri yaptıktan sonra, Ankara'ya dönerken, yolda kendisi ile Eskişehir'de görüştim. Uzun boylu tekrar anlattım. Bir askerî hareket şıkına girmenin mahzurlu olacağına onu iknâ etmeye çalıştım ve muvaffak oldum. Dinledi uzun boylu... Böyle bir hareket yapmayacağını, yaptırmayacağını söyledi. (...)

Hatay meselesinde, böyle büyük bir buhrandan, hem hükümet olarak, hem de şahsen kendim geçmiş bulundum. (...)

Atatürk ile Hatay konusunda (...) 1936-[19]37'de çok münakaşa ettik. Uzun sürdü. Ve belki, 'O zaman bir askerî hareket yapsaydık, daha isâbetli olurdu, daha iyi olurdu' fikri onda kalmış olacaktır. Ama bunun işâretini, izini hiçbir zaman göstermedi."⁷

Dış politika alanında bir diğer önemli anlaşmazlık konusu da 1937 yılındaki Nyon Antlaşması olacaktır. Bu konuyu ileride daha ayrıntılı olarak ele alacağım.

Devletçilik Sorunu

Genç Cumhuriyetin ülkenin ekonomik sorunlarını çözme yolunda attığı adımların başarılı olamadığı, 1929 Dünya Ekonomik Buhrânı'nın dıştaki ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın içteki etkileriyle daha yakından anlaşılır.

Cumhuriyetin kuruluşundan Büyük Ekonomik Buhrân'a dek (1923-1929) izlenen ekonomik gelişme modelinin "liberal" ve "özel girişim yanlısı" olduğu konusunda iktisat tarihçileri birleşiyorlar.⁸

Genç Cumhuriyet, içinde bulunduğu geri tarım toplumunu sa-

7 İsmet İnönü, *age*, s. 283-284. Ayrıca, Hatay konusunda, Atatürk ile İnönü arasındaki görüş farkını belgeleyen bir başka kaynak olarak bkz. "Atatürk'ten İnönü'ye, İnönü'den Atatürk'e Özel Mektuplar (2)", *Milliyet*, (22.1.1990)

8 Haldun Derin, *Türkiye'de Devletçilik*; Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*; İlhan Tekeli-Selim İlkin, *1929 Dünya Buhrânında Türkiye'nin İktisâdi Politika Arayışları*; İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*; Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*; Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*; Yahya Sezâi Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisâdi Târîhi (1923-1950)*; Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Târîhi (1908-1985)*; Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemâl Döneminde Ekonomi*; Mustafa Sönmez, *Kapitalist Devlet İşletmeleri ve Türkiye*; Korkut Boratav, "Büyük Dünya Buhrânı İçinde Türkiye'nin Sanâyileşme ve Gelişme So-

nâyileşme yönüne hızla itebilecek özel sermâye birikiminden ve özel girişim dinamizminden tamâmen yoksundu.

Ekonomik alandaki zayıf yapı, 1929 Buhrânı ile karşılaştığında, buhrânın ilk belirtileri siyâsal ortamı da etkilemiş ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın simgelediği güçlü bir muhalefet akımı yaratmıştı. Gerek ekonomik ve gerekse siyâsal yapıda başgösteren ciddi sarsıntılar, CHP'nin ve hükûmetin, izlenen iktisâdî politikaları, somut koşulları da göz önüne alarak, yeniden gözden geçirmesine neden olacaktır.

1929-1932 yılları arasındaki dönem, bir arayış dönemi olarak kabul edilebilir. Bu dönemde, liberal iktisâdî politika terk ediliyor ve devletin ekonomi üzerindeki müdahaleci eğilimleri ağırlık kazanıyordu. Ancak, özel girişime duyulan yakınlıkta bir soğuma olmamıştı.

Arayış döneminin sonunda, 1932 yılında, “devletçilik” dönemi başlamış sayılmaktadır.

Korkut Boratav, bu iki dönem arasındaki benzerliği ve farkı şöyle özetliyor:

“1923-1929 dönemini ‘liberal’ diye nitelemek yaygındır.

‘Liberal’ sözcüğü, ‘özel sermâyenin desteklenmesi’ anlamında kullanılıyorsa, bu yaftaya itiraz etmeyebiliriz. Ancak liberalizm, genel olarak anlaşıldığı gibi, devletin ekonomiye müdahalesinin mümkün en az düzeyde tutulmasını ifade ediyorsa, bu döneme ‘liberal’ demekle bâzi ciddi yorum hatâlarına yol açmış oluruz.

Zirâ 1923-1929 yılları, devletin özel sermâye birikimi lehine çeşitli dolaysız müdahaleler yaptığı bir dönemdi.”⁹

runları: 1929-1939”, **Târihsel Gelişim İçinde Türkiye Sanâyi**; Orhan Kurmuş, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sanâyiin Korunması ve Ticâret Sermâyesinin Tavri”, **Târihsel Gelişim İçinde Türkiye Sanâyi**; İlhan Tekeli-Selim İlkin, “Devletçilik Öncesinde Sanâyi Politikası Arayışları”, **Târihsel Gelişim İçinde Türkiye Sanâyi**; Korkut Boratav, “1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Değerlendirilmesi”, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Sosyal Sorunları**; Emre Kongar, “Devletçilik ve Günümüzdeki Sonuçları”, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Sosyal Sorunları**; Orhan Kurmuş, “1916 ve 1929 Gümrük Târifeleri Üzerine Bâzi Gözlemler”, **Türkiye İktisat Târîhi Üzerine Araştırmalar**, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, (1978 Özel Sayısı); Çağlar Keyder, “1923-1929 Döneminde Para ve Kredi”, **Türkiye İktisat Târîhi Üzerine Araştırmalar**, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, (1978 Özel Sayısı); Çağlar Keyder, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Tüccarının ‘Millîleşmesi’”, **Türkiye İktisat Târîhi Üzerine Araştırmalar: II**, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, (1979-1980 Özel Sayısı); **Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**.

9 Boratav, “1923-1929 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Değerlendirilmesi”, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Sosyal Sorunları**, s. 42.

1930 yılında başlayan “himâyecilik” dönemini, nihâyet “devletçilik” tartışmaları ve uygulamaları ile 1932-1939 dönemi izleyecektir.¹⁰

1930’lu yıllar boyunca az ya da çok, fakat mutlaka süren “liberalizm-devletçilik” tartışmasının, özü itibarıyla yeni bir tartışma olmadığına burada özellikle işaret etmek isterim.

Bu tartışma, aslında İkinci Meşrutiyet’ten itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde geniş ölçüde mevcuttu. İttihat ve Terakki iktidârı döneminde, önceleri bir hayli revaçta olan “liberalizm”den sonra, özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında “devletçilik” eğilimi ağır basmıştı.¹¹

Görüldüğü gibi, bir iktisat politikası olarak devletçilik uygulaması ve liberalizm-devletçilik tartışması, Cumhuriyetin Osmanlı’dan devraldığı bir mirastı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin iktisâdî ve siyâsî amaçlarını, büyük ölçüde İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin içinden gelen Cumhuriyetin siyâsî kadroları da paylaşıyorlardı. Amaç, devletin ekonomiye etkin müdahalesi ve uygun iktisat politikaları ile millî bir kapitalizm ve millî bir burjuva sınıfı yaratabilmektir.

Cumhuriyet döneminde de, özel girişimin desteklenmesi anlamında, liberal ekonomi anlayışı hiçbir zaman terk edilmeksizin, ancak bâzı düzenlemelere tâbi tutularak, devletin ekonomik alanda, ama özellikle de sanâyi alanındaki müdahalesi genişleyecektir. Bu genişleme, hiçbir zaman özel girişime karşı olmayacak; devlet, sanâyi yatırımlarında bulunurken bu alanda bir çatışma yaratmaya özen gösterecektir.

Devletçiliğin niteliği ve tanımı, devletçiliğin ne olduğunun, devletçilikten ne anlaşıldığının ya da anlaşılması gerektiğinin, hiçbir zaman somut ve açık olarak tartışılmaması/tartışılabilmesi ve devletçi uygulamalarda dönemden döneme görülen, ancak açıkça kabul edilmeyen farklılıklar sonucunda, hiçbir zaman belirginleşemedi.

10 Boratav, “1923-1929 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Değerlendirilmesi”, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Sosyal Sorunları**, s. 44.

11 Zafer Toprak, **Türkiye’de “Millî İktisat” (1908-1918)**. (Özellikle “Millî Bankacılık”, “Millî Sanâyi” ve “Savaş Devletçiliği” bölümlerine bkz.)